

Om den danske Kirkes symbolske Bøger og om Præsteeden.

Af

Holger Fr. Rørdam.

Ligesom der oftere har været anstillet Undersøgelser om, fra hvilken Tid den danske evangeliske Kirke kan siges at have vedkjendt sig visse symbolske Bøger, hvilke disse have været, og i hvilken Grad der har været tillagt dem eller kan tillægges dem bindende Kraft, saaledes have Overvejelser angaaende Præsteeden navnlig i den senere Tid gjentagne Gange været paa Bane baade her og i Norge. Men ligesom Spørgsmaalet om de symbolske Bøgers bindende Kraft har tabt en Del af sin akute Karakter ved Grundlovens Bestemmelse om Religionsfrihed, hvorved Danske Lovs II, 1, 1 maa anses for ophævet, saaledes have ogsaa Forhandlingerne om Præsteeden faaet en god Afslutning ved den i Henhold til Kirkekommissionens Indstilling under 2den September 1870 udstedte ministerielle Rundskrivelse, hvorved Præsteeden, efterat have modtaget forskellige heldige Ændringer, forandres til et højtideligt Løfte. Skjønt Symbolspørgsmaalet nu vel altsaa hos os for Tiden ikke hører til de »brændende«, saaledes som Tilfældet var for godt og vel en Menneskealder siden, da det fremkaldte en hel Litteratur¹⁾, saa er det dog ingenlunde givet, at

¹⁾ Jeg skal her blot minde om A. S. Ørstedes Afhandl. i Juridisk Tidsskrift XII, I, 213—88. II, 250—304: Behøver den danske Kirkeforfatning en omgribende Forandring? Til hvilken Afhandling

det ikke atter kan komme paa Dagsordenen, navnlig hvis det skulde lykkes det fra grundtvigsk Side fremkomne Krav paa »Præstefrihed« at vinde større Tilslutning, end det hidtil har fundet. I ethvert Tilfælde vil Undersøgelsen om de kirkelige Symboler beholde sin kirkehistoriske Interesse, navnlig naar den ikke anstilles fra noget Partistade, men kun med det Formaal for Øje at meddele den faktiske Historie, hvad enten denne nu maatte passe til de Meninger, vi forud have dannet os, eller ikke¹⁾.

Ganske vist var det ikke Luthers eller Melanchtons Mening ved den augsburgske Konfession at give et til alle Tider uforbederligt Udtryk for den evangeliske Menigheds Tro og Lære, ligesaa lidt som Luther havde forfattet sin Katekismus i den Hensigt, at den skulde være en symbolsk Bog. Det er jo bekjendt, at Melancton senere foretog Forandringer i den augsburgske Konfession, og at Luther

Grundtvig og Lindberg gav Gjensvar. Chr. Paulsen, Betragtninger over den danske Kirkes symbolske Bøger fra det kirkelige Synspunkt, 1826, (atter trykt i Forfatterens samlede Skrifter, I, 61—110). H. N. Clausen, Om de symbolske Skrifters Misbrug og rette Brug, 1831 (særsk. Aftryk af Maanedsskrift for Literatur). J. C. G. Johannsen, Untersuchung der Rechtmässigkeit der Verpflichtung auf symbolische Bücher überhaupt und die Augsburgische Konfession ins besondere. Altona 1833.

- ¹⁾ Vor Litteratur besidder allerede foruden H. Ussings udførlige Fremstilling af alt vedkommende vore symbolske Bøger (Kirkeforfatningen i de kongelige danske Stater. I, 109—93), en anden god Monografi over dette Emne, nemlig J. F. W. Schlegels Afhandling i Skandinav. Museum 1803, II, S. 139—60: Om symbolske Bøgers Indførsel i den danske og norske evangeliske Kirke, og især om Lovcommissionens Bestræbelser at indføre Formula Concordiæ her i Landet ved en Artikel i Kong Christian V's Lovbøger. Afhandlingen blev senere (1834) i tydsk Oversættelse og hist og her berigtiget og forøget af Forfatteren trykt i Falcks Neues Staatsbürg. Magazin II, 473—93. Da jeg imidlertid har fundet adskillige hidtil ubenyttede Oplysninger, anser jeg en ny Behandling af Emnet for passende, skjønt jeg, af Hensyn til at Ussings og Schlegels Afhandlinger ere gaaede forud, ligger mig i større Korthed, end jeg ellers vilde have gjort.

oftere ændrede sin lille Katekismus. Ikke desto mindre nød disse Skrifter fra første Færd af en stor Anseelse, lige saa meget grundet paa Indholdets Vægt som paa de historiske Forhold, hvorunder de vare fremkomne. Alle-rede fra Aaret 1533 af finder man, at de theologiske Doktorander i Vittenberg bleve forpligtede til at forblive i Overensstemmelse med den i den augsburgske Konfession indeholdte Lære, ligesom ogsaa at Præsterne i de nord-tydske Stæder fra Aaret 1535 af forpligtedes til at følge Konfessionen. Dog bleve de strengere Forpligtelser paa denne først ret almindelige i Tydskland efter det nauen-burgske Fyrstemøde 1561, hvor det tillige blev slaaet fast, at det var den uforandrede augsb. Konf. af 1530, som man skulde holde sig til¹⁾.

Den danske evangeliske Kirke fik paa en Maade sit særlige Bekjendelsesskrift i de samtidig med den augsb. Konfession men uafhængigt af denne forfattede 43 kjøben-havnske Artikler; men disse fik dog ingen blivende Be-tydning, og det er ganske urigtigt, naar F. Münter har ytret den Formening, at de have gjældt som symbolsk Bog i Danmark, indtil de 1574 afløstes af den augsburgske Be-kjendelse²⁾. Denne indførtes første Gang i den danske Litteratur 1533, da Jørgen Jensen Sadolin udgav en Over-sættelse af den. I Fortalen priser han Værket højlig som et udmærket Vidnesbyrd om og Forsvar for den Tro og Lærdom, de evangeliske Fyrster og Stæder i Tydskland vedkjendte sig, og han udtaler sin Forundring over, at Skriftet ikke før var blevet oversat paa Dansk; men man

¹⁾ Gieseler, Lehrbuch der Kirchengeschichte, III, 2, 142. Sml. J. C. G. Johannsen, Die Anfänge des Symbolzwanges unter den Prote-stanten. Leipzig, 1847. J. W. Bickell, Ueber der Verpflichtung der evang. Geistlichen auf die symbolischen Schriften. Cassel, 1839.

²⁾ Münter, Den danske Reform. Hist. II, 103—8. En lignende Mening har Slesvigeren Reinboth haft, som man ser af den ret mærkelige lille Afhandling »Die Einführung der Confessio Augustana« i Mi-chelsens Archiv für Staats- und Kirchengesch. der Herzogthümer V, 584—8.

vil forgjæves søge nogen Ytring af ham, hvorved der tillægges Konfessionen en symbolsk Betydning. Man skulde da vente at finde dette udtalt i Kirkeordinansen, der blev Grundlov for den ordnede evangeliske Kirke i Danmark. Men heller ikke her vil man finde noget, der anviser den augsburgske Konfession en særlig kirkelig Stilling. Ja den er end ikke udtrykkelig nævnt i Ordinansen, skjønt baade en Præste- og en Superintendented findes foreskrevet, og der anføres forskellige andre Bøger, som Præsterne skulde have, og som de i deres Lærervirksomhed skulde rette sig efter. I den foreskrevne Edsformular forpligtedes Præsterne nemlig kun til Troskab mod Kongen og Flid i deres Embede. Superintendenternes Ed var udførligere, navnlig maatte de love »retskaffelig at traktere Evangelium og Sakramenterne, ligesom Kristus dennem selv haver indskikket«, og at »tage sig vare for menneskelige Meninger, og blive hart ved vor kristelige Tros visse Artikler«. Men om symbolske Skrifter er der ikke Tale. De Bøger, der anbefaledes Præsterne, vare foruden Bibelen, »som er en Kilde til al retsindig Gudelighed«, Luthers Postil, Melanchtons Apologi, sammes Loci communes, Luthers lille Katekismus, Instructio visitationis Saxonica, samt Kirkeordinansen. Naar den augsburgske Konfession ikke nævnes, maa det vistnok betragtes som en Tilfældighed eller Uagtksomhed; men at man kunde gjøre sig skyldig i en saadan i dette Stykke, viser dog formentlig klart nok, at som symbolsk Bog i senere Tiders eksklusive Opfattelse af dette Begreb kan den dog dengang ikke have gjældt her i Landet.

Først henimod Slutningen af Christian III's Regjeringstid og navnlig fra Aaret 1557 af finde vi den augsburgske Konfession fremhævet paa en Maade, hvortil vi ikke tidligere have fundet noget tilsvarende hertillands. Særlig kunde henvises til den efter kongelig Befaling af Niels Hemmingsen udarbejdede »Tabula de coena Domini«, der forsynedes med bifaldende Underskrifter af Universitetets Professorer, Biskop Peder Palladius iberegnet, samt af Biskop Niels

Palladius i Lund¹⁾. I de Breve, som Christian III ved samme Tid skrev til flere Theologer og Stæder i Tydskland, vil man ligeledes finde den augsburgske Konfession fremhævet paa en saadan Maade, at man med Føje kan antage, at Kongen har betragtet den som symbolsk Bog, selv om intet egentligt Lovbud i saa Henseende findes udstedt²⁾. Det forholder sig derfor vistnok rigtigt, hvad Helveg først har gjort opmærksom paa, at den Omstændighed, at Religionsfreden i Augsburg havde knyttet Indrømmelsen af fri Religionsevelse til dem, der hyldede Konfessionen, har givet denne en særegen kirkeretlig Betydning, der ogsaa er bleven anerkjendt i vort Fædreland³⁾. Det er Skade, at vi ikke mere have den »Bekjendelse om de danske Kirkers vigtigste Lære- og Trosartikler«, som ifølge Lintrups Beretning forfattedes i Maj 1561 efter kongelig Befaling, og hvori det var et Hovedpunkt, at her i Landet »billigede, stadelig fastholdt og af ganske Hjærte omfattede man den paa Rigsdagen i Augsburg 1530 til Kejser Karl V overrakte Konfession«; thi det er aabenbart, at man i denne Bekjendelse for den danske Kirke har haft et prægnant Udtryk for den bestemte Fremhævelse af den augsburgske Konfession, som efter Aaret 1555 bliver almindelig⁴⁾. Dog nævntes endnu ved given Lejlighed andre Skrifter ved Siden af Konfessionen paa en Maade, der viser, at Begrebet om »symbolske Bøger« endnu ikke havde faaet sin Afslutning hertillands. I den Omarbejdelse af Kirkeordinansen, som efter kongelig Befaling foretoges 1561, uden dog at faa Lovskraft, nævntes vel saaledes, nærmest efter Bibelen, Luthers lille Katekismus og den augsburgske Konfession som de Skrifter, Præsterne skulde have; men i Flugt med disse opregnedes derpaa andre Læreskrifter, der ikke have

¹⁾ Trykt i Aktstykker og Breve, Tillæg til min Univ. Hist. 1537—1621 S. 78—86.

²⁾ Aarsberetning fra Gehejmearkivet. I, 279 flg.

³⁾ Helveg, Den danske Kirkes Hist. efter Reform. 2. Udg. I, 133—34.

⁴⁾ Se Ny kirkehist. Saml. IV, 225. 231.

faaet samme blivende Betydning for Kirken, som hine først-nævnte ¹⁾). Det vil dog ikke kunne nægtes, at de af Niels Hemmingsen efter Øvrighedens Befaling forfattede og med kongelig Sanction som kirkelig Lov under 20de September 1569 udstedte »25 Artikler, som skulle foregives alle de fremmede og udlændige, som begjære af Kgl. Maj. Værelse og Bolig i disse Riger Danmark og Norge«, anvise den augsburgske Konfession en saadan Plads, at der ikke kan være Tvivl om, at den alt tidligere har været betragtet som symbolsk Bog, om dette Navn end ikke anvendtes paa den, men forbeholdtes de gamle kirkelige Symboler. Loven begynder nemlig med den Bemærkning: »Endog den hellige Kirkes Symbola, som ere det apostoliske, nicænske og Ambrosii, item den augsburgske Bekjendelse, kunne være en ret Regel at følge, naar nogle skulle om Kristendommens Lærdom overhøres« osv ²⁾). Det er, som man vil se, kun en svag Grændselinie, der her drages mellem Konfessionen og Kirkens gamle Symboler, omtrent ligesom naar Hemmingsen tidligere (1564) i Fortalen til sin Fortolkning af Efeserbrevet havde sagt: »Jeg underordner mig villig den hellige almindelige Kirkes Dom, og som denne Kirke nævner jeg dem, som bekjende sig til den augsburgske Konfession, det er alle, hvor de end findes, som holde fast ved de uforvanskede Symboler. Jeg fordømmer ingen, fordi han afviger fra mig, naar han blot ikke rokker ved Grundvolden, som er Symbolerne« ³⁾).

¹⁾ Ny kirkehist. Saml. IV, 229.

²⁾ Ny kirkehist. Saml. IV, 236.

³⁾ I sin Helhed lyder dette ret mærkelige Sted saaledes i Originalsproget: »Nam ex rivulis, quos ipsi (scilicet: Lutherus et Philippus) duxerunt ex fontibus Israël, ego fateor me hausisse quæ promo et ut minister Evangelii Dei iuxta vocationis meæ rationem in hac schola Haffniensi doceo, nemini me præfero, neminem contemno, non meas cogitationes antefero aliorum sententiis, sed subijcio me Ecclesiæ Dei Catholicæ, ut iudici: quam Ecclesiam non diffinio patres aut matres concilii Neptunii, sed eos qui confessionem Augustanam amplectuntur, hoc est omnes qui Symbola incorrupta

I den Fortale (dat. 1ste Januar 1571) til Kong Frederik II, hvormed Hemmingsen ledsagede den samlede Udgave af sine Kommentarer til Apostelbrevene, siger han: »Den danske Kirkes Lærenorm er de profetiske og apostoliske Skrifter; men da forskjellige Sekter ogsaa beraabe sig paa de samme Skrifter, slutter vor Kirke sig til dem, der tillige antage det nicænske, athanasianske og apostoliske Symbol, den augsburgske Konfession og Corpus doctrinæ som Regler for Læren«¹⁾. Dette Corpus doctrinæ, som Hemmingsen ogsaa ved en senere Lejlighed anførte i Linie med den augsburgske Konfession og Luthers lille Katekismus som normerende Læreskrift²⁾, er det saakaldte Corpus doctrinæ Misnicum eller Philippicum, en Samling Bekjendelses- og Læreskrifter, der udkom 1560 med en Fortale af Melancthon (dat. 29de Sept. 1559), og formodentlig efter dennes Anvisning var samlet af hans Svigersøn Caspar Peucer, men som paa Grund af den filippistiske Farve, en Del deraf har, senere blev fortrængt³⁾. Naar Hemmingsen

retinent, ubicunque locorum sunt. Non damno quenquam, si a me dissentiat, modo fundamentum, hoc est Symbola, non subruat.

¹⁾ N. Hemmingius, Commentaria in omnes epist. Apostolorum. Lips. 1572. Fol. Fortalen til Kong Frederik II handler om »Summa doctrinæ ecclesiarum Danicarum«. Heri siger Hemmingsen til Kongen: »Quantum ad doctrinæ sinceritatem, rectum vsum sacramentorum, et gravitatem ceremoniarum conservandam attinet, facis, serenissime Rex, pie et fideliter officium tuum, vt nihil in te desiderari possit. Nam vt ceremoniæ præscriptam ordinationem Ecclesiasticam vt regulam sequuntur, et sacramenta ex traditione Christi dependent: ita doctrina Legis et Euangelij ex Prophetis et Apostolicis scriptis petitur. Et quia variæ sunt sectæ, quæ omnes fere se referunt ad Prophetica et Apostolica scripta, adiungimus nos ijs, qui symbola Nicenum, Athanasianum, Apostolicum, et confessionem Augustanam et corpus doctrinæ incorrupte amplectuntur. Hæc enim tanquam regulas sinceræ doctrinæ, Rex serenissime, pie defendis, vt et in scholis et in Ecclesijs vox Dei incorrupta maneat« (etc.).

²⁾ Ny kirkehist. Saml. IV, 750.

³⁾ Kbhvns Univ. Hist. 1537—1621. II, 128. 149.

uden Modsigelse kunde anføre dette Skrift som Læreregel for den danske Kirke, viser det formentlig tydeligt nok, at Begrebet om vor Kirkes symbolske Bøger dog dengang endnu ikke var fast afgrændset. Et Skridt henimod dette Maal skete imidlertid netop ved samme Tid i Anledning af den Beskyldning, der var rejst mod Hemmingsen for kalvinistisk Vranglære, idet Kong Frederik II den 26de Juni 1574 befalede alle Rigets Biskopper at føre Tilsyn med, at der i alle Kirker i hele Riget paa det allerenfoldigste lærtes og prædikedes om Sakramentet efter den augsburgske Konfession¹⁾. Og det kom endnu bestemtere frem i den Bekjendelse, Kjøbenhavns Professorer og Præster efter kongelig Befaling maatte aflægge den 9de Juli 1575, om at »den rette profetiske og apostoliske Lærdom er den, som kortelig er forfattet i Luthers Katekismus og den augsburgske Konfession«, idet de tillige forpligtede sig til urokkelig at blive ved denne Lærdom, »og det ved den Ed, vi have svoret Gud og Øvrigheden paa forskrevne augsburgske Konfession, og under Livs og Halses Straf, om nogen bliver befunden derimod at gjøre«²⁾.

Det er første Gang, vi finde Aflæggelse af nogen Ed paa den augsburgske Konfession omtalt her i Landet, og at det ikke var en blot forbigaaende Foranstaltning for paa det nævnte kritiske Tidspunkt at sikre sig Lydighed hos Universitetets Lærere og Hovedstadens Præster, fremgaar formentlig deraf, at det 1594 udtrykkelig omtales, at M. Isak Grønbæk, der Aaret iforvejen var bleven ordineret til Sognepræst ved S. Nikolaj Kirke i Kjøbenhavn, ved den

¹⁾ Kirkehist. Saml. I, 242—43. Det er til dette Kongebrev, der sigtes til i den oftere citerede Notits hos C. Aslacus, Theol. oc hist. Beskriffuelse om den reformerede Religion, under Aaret 1574: »Kong Frederich befaler, at her skal læres om Sacramentet efter den Augsburgische Confession«.

²⁾ Ny kirkehist. Saml. IV, 745. Det er til denne Forpligtelse, Lyskander sigter, naar han i Danske Kongers Slectebog, S. 690, siger om K. Frederik II: »Lod sine høglærde bepligte oc forskriffue sig intet at røre imod den Augsburgiske Confession, Anno 1575«.

Lejlighed havde aflagt Ed paa den augsburgske Konfession, ligesom det overhovedet fremgaar af hvad der berettes om det, hvortil han ved Tiltrædelsen af Præsteembedet havde forbundet sig, at han havde aflagt en langt mere klavsuleret Ed, end den der findes foreskreven i Kirkeordinansen¹). Det kan dog, som vi senere skulle se, ikke endnu betragtes som noget gennemgaaende, at alle Professorer og Præster i Landet bleve edelig forpligtede til den augsburgske Konfession, saa klart det end er, at dette Bekjendelsesskrift mere og mere traadte i Forgrunden som den uforanderlige Lærenorm for den danske Konges Stater, og det ikke mindst efterat Kong Frederik II paa en saa afgjørende Maade (1580) havde tilkjendegivet, at han ikke vilde have noget at gjøre med det ny Læreskrift, Formula Concordiæ, som i Tydskland vandt en saa almindelig Udbredelse som symbolsk Bog i de lutherske Stater²). Som Vidnesbyrd om den Opmærksomhed, der var henvendt paa den augsburgske Konfession, kunde det omtales, at Bogfører Baltzer Kaus 1580 fik kgl. Privilegium paa at udgive en af Universitetet approberet dansk Oversættelse af Konfessionen og Apologien, som han havde ladet forfatte (vi vide ikke af hvem). Men af ubekjendte Grunde udkom Skriftet ikke³). Derimod udkom 1596 den første latinske Udgave af Conf. Aug., som vides foranstaltet her i Landet. Den er trykt efter Jørgen Rhæus Originaludgave af 1531⁴). Endelig

¹) Danske Mag. VI, 337—8. I »Leichenpredigt bey K. Friederich II. Begrebnuss, 1588«, siger Hofpræsten Christoffer Knoff: »Seind jhme (Fred. II.) alle Lehrer, in beiden Königreichen vnd allen diesen Lendern, sich der Kirchenordnung, die sein seliger Herr Vater mit den Herrn Reichs Rhäten bewilliget vnd auszgehn lassen, gemesz zuuerhalten, verpflichtet gewesen«. Her omtales ikke den augsburgske Konfession; men denne Tavshed indeholder ikke noget Bevis overfor de ovennævnte uomstødelige Kjendsgjerninger.

²) Af K. Frederik II's Forhold til Formula Concordiæ har jeg for nylig givet en udførlig Fremstilling i 2den Del af min Universitets-historie, hvorfor jeg ikke her gaar ind paa denne Sag.

³) Kbhvns Univ. Hist. 1537—1621. II, 358 Not.

⁴) Suhms Saml. I, 3, 145.

kunde det bemærkes, at blandt de af Skaanes Biskop M. Mogens Madsen i Aaret 1604 udgivne Synodaltaler, handler den femte om den augsburgske Konfession, der af Forfatteren betegnes som et Udtog af Kirkens Lære (*Compendium quoddam doctrinæ Ecclesiæ*¹).

I en Forordning for Norge, som Regjeringsraadet udstedte den 21de Juli 1591 i den mindreaarige Christian IV's Navn, og som indeholdt Resolution paa forskellige Andragender, Adelen i Norge havde indgivet, handler den første Artikel »om den bibelske Skrift«, og heri hedder det bl. a.: »Efterdi Guds hellige Ord og Evangelium med de højværdige Sakramenter efter den hellige bibelske Skrift og den augsburgske Konfession nu trakteres, handles og bruges over alt Norges Rige - - saa have vi med Danmarks Riges Raad besluttet, at vi ville haandhæve den Religion, som nu prædikes i vort Rige Danmark saa vel som i vort Rige Norge efter den hellige bibelske, profetiske og apostoliske Skrift og augsburgske Konfession uden al Forhindring«²). I den Forpligtelse, som i Christian IV's norske Lov af 1604 (Tingfarebalk Kap. X) foreskrevs Kongen med Hensyn til Religionen, hedder det derimod kun, at han skal »haandhæve og beskytte den Religion og Lærdom, som nu prædikes udi Danmark og Norge, efter den hellige bibelske, profetiske og apostoliske Skrift, uden al Forhindring«. Men man kan neppe deraf uddrage nogen Slutning om, at der i Aaret 1604 tillagdes den augsburgske Konfession mindre Betydning end i Aaret 1591, ligesaa lidt som der kan bygges nogen saadan Slutning paa den Omstændighed, at den i Christian IV's norske Kirkeordinans (af 1607) foreskrevne Præste- og Superintendented ikke indeholder nogen symbolsk Forpligtelse men ganske slutter sig til de tidligere

¹) Magnus Matthiæ, Tessaradecas Orationum, quæ Lundix olim in Synodis Anniuersariis, inde ab Anno 1590 ad Annum usque 1603, publice sunt habitæ. Blad 37—48.

²) Paus, Gamle kgl. Forordninger og Privilegier udgivne for Kongeriget Norge. 1751. S. 424—5.

omtalte Edsformularer, der findes i den danske Kirkeordinans. Det var nemlig vistnok nu almindeligt, og havde rimeligvis været det længe, at Præsterne foruden den i Ordinansen foreskrevne Ed, der nærmest kun var en Lydighedsed (Homagiale) og aflagdes til den kgl. Lensmand, der meddelte deres Kaldsbreve Stadfæstelse paa Kongens Vegne — medens Superintendenterne aflagde deres Ed umiddelbart til Kongen — endnu desuden ved Ordinationen aflagde en Religionsed, for hvis Indhold der dog ikke var nogen bestemt foreskreven Formular, men vedkommende ordinerende Biskop bestemte selv, hvilket Løfte han fandt det rigtigt at affordre Ordinanden. Beviset for denne, saavidt vides, hidtil upaaagtede Omstændighed foreligger i tvende meget forskellige religiøse Edsformularer fra Christian IV's Tid for Præster. Den ene blev af Biskop H. P. Resen bekjendtgjort paa Roskilde Landemode i Aaret 1619, den anden benyttede Biskop Jens D. Jersin, naar han som Biskop i Ribe (1629—34) tog Ordinänderne i Ed. Den sidste indeholder aldeles ingen Forpligtelse paa kirkelige Symboler eller Læreskrifter, medens den første derimod indeholder Forpligtelse til at lære overensstemmende med Bibelen og den Lærdom, som indeholdes i Luthers lille Katekismus, den uforandrede augsburgske Konfession og sammes Apologi samt andre for den danske Kirke i Kirkeordinansen normerede Læreskrifter¹⁾. I det hele vil man finde, at Resens Edsformular indeholder nogle Grundbestanddele af den Præsteed, som senere blev foreskreven ved Kirkeritualet af 1685. En langt større Tilnærmelse til, ja næsten ordret Lighed med denne have vi dog i den Præsteed, som fra Aaret 1643 af brugtes i Ribe Stift; her finde vi første Gang de senere i Ritualets Præsteed optagne Udtryk: »Promitto, me summa diligentia adlaboraturum, ut doctrina coelestis, comprehensa scriptis Prophetis et Apostolicis, et libris Ecclesiarum

¹⁾ Begge de omtalte Formularer ere aftrykte nedenfor som Tillæg.

Danicarum symbolicis, auditoribus fideliter instilletur¹⁾. Spørge vi om Forfatteren af denne Edsformular, da antager jeg ikke, at M. Erik Monrad, der 1643 tiltraadte som Biskop i Ribe, kan være Forfatteren, men snarere at han har faaet den af sin Velynder Biskop Jesper Brochmand, og det saa meget mere som Monrad fra Sjælands Stift (Helliggejsts Kirke i Kjøbenhavn) blev forflyttet til Bispestolen i Ribe.

Ved at forfølge hvad vi have fundet vedkommende Præsteeden før Kirkeritualet, ere vi komne temmelig langt frem i Tiden. Vi maa derfor atter gaa et Skridt tilbage for at berigtige en Anskuelse, som er kommen til Orde flere Steder og giver en urigtig Forestilling om Forholdet hertillands til de symbolske Bøger. Schlegel bemærker nemlig i sin Afhandling om symbolske Bøgers Indførelse i den danske og norske evangeliske Kirke, at indtil Aaret 1625 vare Universitetslærerne i Kjøbenhavn ligesaa fri for enhver symbolsk Forpligtelse som Landets gejstlige, hvilket efter hans Formening skal fremgaa af Striden mellem Professorerne Iver Stub og Hans Povlsen Resen, i hvilken Stub i Aaret 1609, da Sagen forhandlede for Konsistorium, beraabte sig paa den danske Kirkes Frihed for Symboltvang²⁾. Schlegels Ytringer ere senere gjentagne af Tholuck³⁾. Men vi maa imod disse Forfattere fastholde, hvad det foregaaende formentlig indeholder tilstrækkelig Hjemmel for, at Symboltvang, om end ikke i sin værste Skikkelse, er meget ældre hertillands, og efterser man Stubs paa-beraabte Paastand, da gaar den kun ud paa, at danske Lærere ikke vare bundne ved Konkordieformlen⁴⁾; men det er noget andet, end at der slet ingen Symboltvang skulde have fundet Sted før hans Tid. Schlegel henviser ogsaa

¹⁾ Kinch, Ribe Stifts Gejstliges Edsbog 1643-82 i Bruuns Danske Saml. IV, 116 flg.

²⁾ Falck, N. Staatsbürg. Mag. II, 485.

³⁾ Tholuck, Vorgeschichte des Rationalismus I. Das akad. Leben des 17ten Jahrhunderts. I, 8.

⁴⁾ Pontoppidan, Annal. eccl. Dan. III, 590-1.

til, at Resen i sin Sagførelse mod den bekjendte M. Oluf Kock 1614 ikke beraabte sig paa symbolske Bøger. Men naar Resen ikke saa meget søgte at overbevise den anklagede ved Anførelse af Vidnesbyrd af den hellige Skrift og den augsburgske Konfession som ved Beraabelse paa Kirkeordinansen, Fremmedartiklerne og forskjellige kongelige Forordninger, saa skjønne vi ikke, at dette skulde indeholde noget Bevis for, at der dengang ingen Symboltvang var, men vel derimod, at Resen som en klog Anklager valgte den Angrebsmaade, som han vidste lettest vilde fælde Modstanderen, naar det nemlig paavistes, at denne var en Overtræder af de kongelige Love og Forordninger¹).

Som det ovenfor bemærkedes bleve Præsterne ved den af Resen 1619 bekjendtgjorte Edsformular forpligtede til Confessio Augustana invariata, Konfessionen af 1530, i Modsætning til den af Melanchton senere ændrede Form, som fandtes i det af Hemmingsen som Norm for den danske Kirke paaberaabte Corpus doctrinæ. I den følgende Tid, og navnlig saalænge Resen stod saa at sige som enevældig kirkestyrer her i Landet, ville vi stadig finde det fremhævet, at det var denne Form af Konfessionen, hvortil Lærerne forpligtedes²). Saaledes hedder det i Fundatsen af 18de Februar 1621 for Gymnasiet i Odense: »Skal Collegii Professores Juramentum Religionis saavel Collegio som Universitati aflægge, gjort paa den sande Religion, som den udi Guds Ord og den hellige Skrift befattes, og udi vores Kirker og Skoler læres efter Ordinansen og Anno 1530 af vores Religions Medforvante til Augsburg over-

¹) Pontoppidan, Ann. eccl. Dan III, 619. Sml. Helvegs Bemærkninger om Anklagen mod Biskop Hans Knudsen 1616, i Kirkehist. Saml. I, 508.

²) Det kunde ogsaa bemærkes, at Oluf Jacobsen Kjøbings Oversættelse af Konfessionen, der udkom i Kjøbenhavn 1618, har til Titel: »Den rætte Augszburgiske Confession, eller christelige Trois bekiendelse, som nogle Førster oc Stæder offuerantuordede Stormægtigste Keyser Carl den V ved den almindelige Richsdag til Augszburg, Aar M.D.XXX. Met sin Apologia eller Forsuar, etc.»

gaves«¹⁾. Den samme Forpligtelse blev ogsaa paalagt Lærerne ved de andre Gymnasier, som stiftedes paa forskellige Steder i Riget, navnlig vil man endnu finde den Ord til andet gjentaget i Fundatsen af 25de Oktober 1636 for Gymnasiet i Christiania²⁾. I den kongelige Forordning af 28de Februar 1624 imod Munkes og Jesuiters Ophold her i Riget bestemmes bl. a.: «I lige Maade ville Vi og under vores højeste Unaade og Straf, som vedbør, have forbudet og afskaffet alle andre Sekters hemmelige Exercitier, Øvelser, Prædiken og Sammenkomst, som de der ere imod denne vores kristelige Bekjendelse, som Anno 1530 til Augsburg af vores Religions-Forvante er overgiven, og nu udi disse Lande og Riger, Gud være lovet, øves og underholdes«³⁾. Dette Lovbud blev Ord til andet gjentaget i Christian IV's store Reces af 1643 (I, 3, 2). Endelig maa det endnu omtales, at der den 17de December 1625 udgik kongelig Befaling til Universitetet, om at ingen maatte antages til Professor, medmindre han forud erklærede sig for en Tilhænger af den uforandrede augsburgske Konfession⁴⁾. Vi kunne ikke sikkert oplyse, hvor længe denne Bestemmelse er holdt ved Magt; men det lader til, at den ikke ret er bleven overholdt, siden det fandtes fornødent at vedtage i Konsistorium den 7de Maj 1635, at enhver tiltrædende Professor skulde besvære »articulos fidei nostræ«⁵⁾. Ligeledes kunde det tyde paa nogen Tilside-sættelse af Kongebudet, naar Universitetet 1650 fik Befaling til ikke at admittere den for sine religiøse Meninger noget mistænkte M. Villem Lange til det af ham attraaede mathematiske Professorat, medmindre han først erklærede sin

¹⁾ Bloch, Den fyenske Geistligheds Hist. I, 248

²⁾ Budstikken, 3die Aarg. Christiania 1821—22. S. 350. Fundatsen af 18 Febr. 1621 for Gymnasiet i Lund findes trykt hos Rietz, Skånska Skolväsendets Hist. S. 616—9.

³⁾ Paus, Gamle kongelige Forordninger, S. 625

⁴⁾ Dette Kongebrev er efter Originalen aftrykt nedenfor som Tillæg.

⁵⁾ Pontoppidan, Ann. III, 830.

Samstemning med den augsburgske Konfession, noget som han forøvrigt paa Opfordring gjorde, saa at videre Forhandling om den Sag derved bortfaldt¹⁾.

Naar vi endnu tilføje, at selv Boghandlerne kom ind under en Symboltvang, da Joachim Moltken, idet han den 8de December 1628 fik Tilladelse til at holde en Boglade i Vor Frue Kirke i Kjøbenhavn, forpligtedes til at handle med »uforargelige augsburgske theologiske og filosofiske Materier«²⁾, saa have vi formentlig berørt det vigtigste, hvad der haves til vort Emnes Oplysning i Tiden før Christian IV's Død. Da Frederik III blev Konge, maatte han i sin Haandfæstning ikke blot paatage sig den sædvanlige Forpligtelse til »over alting at elske og dyrke den alsommægtigste Gud og hans hellige Ord og Lære, og styrke, formere, fremdrage, haandhæve, beskytte og beskyærme til Guds Ære og den hellige kristelige Tros Forøgelse og Religions Forbedring af al Magt og Formue«, men ogsaa til »ikke at tilstede, at nogen, som sig her i Rigerne at bygge og bo nedsætter, maa have Frihed til anden Religions Exercitium at bruge end den, som nu udi Rigerne brugelig er«³⁾. Det er første Gang, vi finde en saadan Bestemmelse siden Reformationen. I den Forordning, Frederik III den 9de Juni 1651 udstedte om, hvorledes Regjeringen skulde føres, for det Tilfælde at Thronarvingen efter Kongens Død var umyndig, bestemtes det som Regjeringsraadets første Pligt »at tilhjelpe af yderste Magt den rette Religion og augsburgske Konfession udi begge Riger uforandret at forblive«⁴⁾. Enevældens Indførelse, der stillede Kongen saa frit i alle andre Henseender, løste ikke hans religiøse Forpligtelse, men gjorde den stærkere, end den nogensinde før havde været, idet Kongeloven af 14de November 1665 begyndte med at

¹⁾ Pontoppidan, Ann. IV, 407.

²⁾ N. M. Petersen, Bidrag til den danske Lit. Hist. (1ste Udg.) III, 540.

³⁾ Aarsberetn. fra det kgl. Gehejmearchiv. II, 112.

⁴⁾ Holbergs Danmarks Hist. 3die Opl. III, 142.

bestemme, »at vore Efterkommere, Børn og Børnebørn i tusinde Led, paa fædrene og mødrene, Enevoldsarvekonger over Danmark og Norge, skulle ære, tjene, dyrke den rette og sande Gud paa den Maade og Maner, som han sig i sit hellige og sande Ord aabenbaret haver, og vor kristelige Tro og Bekjendelse klarligen derom formelder, efter den Form og Maade, som den ren og uforfalsket er bleven foresat og fremstillet udi den augsburgske Konfession Aar 1530, og ved samme rene og uforfalskede Tro holde Landets Indbyggere, og den vædeligen haandhæve og beskyærme i disse Riger og Lande mod alle Kjættere og Sværmere og Guds Bespottere«¹⁾.

Hvad Undersaatterne angaar, kunne vi sige, at Christian V's danske og norske Lov af 1683 fuldendte og bestemt formulerede den Symboltvang, som Lovens Koncipister dog ikke skabte men forefandt. Der bestemtes jo nemlig (II, 1, 1): »Den Religion skal i Kongens Riger og Lande alene tilstedes, som overens kommer med den hellige bibelske Skrift, det apostoliske, nicæniske og Athanasii Symbolis, og den uforandrede Aar 1530 overgivne augsburgske Bekjendelse og Luthers liden Catechismus«. Heldigvis undgik man den endnu strængere Symboltvang, som de gejstlige Medlemmer af Lovkommissionen gjerne ønskede indført, men som strandede paa de læge Medlemmers Utilbøjelighed til i saa Henseende at gaa videre end til det, der alt havde Hævd i den danske Kirke. De gejstlige Medlemmer (Biskop Hans Bagger, Hofpræst Dr. Hans Leth og Professor Dr. Christian Nold) forlangte nemlig, at enhver fremmed, der vilde nedsætte sig her i Landet, først skulde examineres efter den danske Kirkes symbolske Bøger, — altsaa en Fornylse af den i sin Tid (1569) af Frederik II paabudte men nu forældede Examination af fremmede Indvandrere, ventelig dog i endnu strengere Stil, da Examina-

¹⁾ Holberg, Danmarks og Norges geistlige og verdslige Staat. 2den Edit. S. 73.

tionen ikke mere skulde være bunden til de 25 Artikler, men kunde udstrækkes over hele Indholdet af de symbolske Bøger. Men Forslaget fandt som sagt en saa bestemt Modstand blandt Lovkommissionens verdslige Medlemmer, at det maatte opgives. Det blev nemlig gjort gjældende derimod, at der var en stor Forskjel paa at nedsætte sig i et Land som Theolog og som slet og ret Borger. Naar en saadan kjendte Luthers Katekismus og troede hvad der stod i den, samt ellers levede kristelig, behøvede han ikke mere for at blive salig. — Et andet Forslag fra de gejstlige Medlemmer af Kommissionen, om at Formula Concordiæ for Fremtiden skulde tjene som Rettesnor for Kirkens Lærere, fandt ligesaa liden Anklang i Forsamlingen, og kom derfor til at dele Skjæbne med det ovenomtalte Forsøg paa at gjenindføre en ældre Tids rigorøse Fremgangsmaade mod fremmede, som nedsatte sig her i Landet¹⁾.

Hvad Kirkens Lærere særlig angaar, da vil man finde deres symbolske Forpligtelse udtalt dels i D. Lovs II, 4, 6: »Præsterne skulle retteligen lære Loven og Evangelium efter Guds aabenbarede Ord og den hellige Kirkes Symbola og den uforandrede augsburgske Bekjendelse» (her nævnes altsaa Luthers Katekismus ikke), dels i den Eds-formular, som foreskrevet i Kirkeritualet af 1685. Da allerede Landsloven tilstrækkelig havde udtalt, hvilke den

¹⁾ Det er Schlegels Fortjeneste først at have fremdraget denne ret mærkelige Oplysning i sin ovenomtalte Afhandling. Maaske er Lovkommissionens gejstlige Medlemmer blevne tilskyndede til denne Anbefaling af Konkordieformlen derved, at den allerede tidligere var paabudt som Lærenorm i en Del af den danske Konges Stater, nemlig i den kongelige Andel af Slesvig og Holsten, hvor Frederik III før sin Thronbestigelse, som Statholder, efter Tilskyndelse af den kgl. Generalsuperintendent Stefan Klotz, den 14de April 1647 havde forordnet, at Kandidater til Præsteembedet skulde aflægge Ed paa den augsburgske Konfession, de schmalkaldiske Artikler og især paa Formula Concordiæ — det samme Læreskrift, som hans Farfader i sin Tid under Livsstraf havde forbudt. (Forordningen er trykt hos Pontoppidan, Ann. eccl. Dan. IV, 386—7, men med urigtig Datering).

danske Kirkes symbolske Bøger vare, indskrænkede man sig i Ritualiet til at benytte den Formular, som alt tidligere havde været brugelig og som ovenfor er omtalt, ifølge hvilken Præsterne under Ed maatte love »med den største Flid at arbejde paa trolig at indprænte deres Tilhørere den guddommelige Lære, der er indbegreben i de profetiske og apostoliske Skrifter og i de danske Kirkers symbolske Bøger«, — Udtryk, som paa Grund af deres mindre strænge Form ofte bleve tagne til Indtægt i den rationalistiske Tid for at bevise, at det var med Urette, naar nogen Symboltvang blev gjort gjældende imod Kirkens Lærere hertillands, da det, det væsentlig kom an paa, var at meddele den guddommelige eller himmelske Lære efter den Opfattelse enhver var kommen til under sit Studium af Bibelen og de symbolske Bøger, — en Fortolkning, som utvivlsom var uvilkaarlig, og navnlig maatte kaldes saaledes, saalænge, den ovenanførte Sætning af Landsloven paa en langt strengere Maade bandt alle Rigets Undersaatter, og da vel ikke mindst Kirkens Lærere ¹⁾).

¹⁾ Som Prøve paa, hvorledes den danske Præsteed fortolkedes, skal jeg anføre J. C. G. Johannsens Ytringer om den i hans »Allseitige wissenschaftliche und historische Untersuchung der Rechtmässigkeit der Verpflichtung auf symbolische Bücher überhaupt und die Augsburgische Konfession insbesondere«, Altona 1833, S. 608—9: »Schon aus den Worten dieser Formel selbst ersieht man, dass hier die Verpflichtung auf die symbolischen Bücher weder unbedingt, noch buchstäblich ist. Sie ist nicht unbedingt, denn die Hinweisung auf die Bibel ist voran gestellt, und schon darin liegt für den Prediger, — der als Protestant die Pflicht hat, die Bibel als einzigen Grund und alleinige Richtschnur des Glaubens und der Lehre anzunehmen, — zugleich die rechtliche Befugniss diesem Grundsatz gemäss in Dänemark zu verfahren, folglich bei jedem etwanigen Konflikt der symbolischen und biblischen Lehre, sich nur nach der letzteren zu entscheiden. Aber auch buchstäblich ist die Verpflichtung nicht gemeint; denn sie geht keinesweges auf den ganzen Inhalt der symb. Bücher, sondern nur auf die in ihnen begriffene himmlische Lehre; welches natürlich nichts Anderes bezeichnen kann, als: Dasjenige, was in ihnen als wahrhaft göttlich, evangelisch, biblisch erfunden wird. Ja, sogar

Tillæg.

1.

*Edsformularer foreskrevne af Sjælands Biskop D. Hans
Povlsen Resen 1619.*

Formulæ Juramentorum pro conservatione ordinis ecclesiastici.

I.

P r æ p o s i t i.

Ego N. electus Præpositus tractus provincialis N. sancte juro, quod velim fidelis esse coadjutor Domini Episcopi cum ingenua communicatione, ubi opus fuerit, in propaganda pura doctrina sinceræ fidei juxta sacra biblia et libros receptos in ordinatione ecclesiastica, et integre conservanda disciplina ecclesiastica, catechetica autem vel inprimis secundum reverendum patrem Lutherum, quæ nullo modo intermittenda est.

Quod velim pro virili tueri jura et privilegia ordinis hujus, neque quenquam deserere consilio et operâ, qui se modeste submiserit ordinationi ecclesiasticæ.

Quod velim curare, quantum possum, ne admissa contra bonos mores et veram pietatem dissimulentur cum scandalo et offensa nominis Divini.

Sic me Deus adjuvet et sanctum ejus verbum.

bei der Bibel selbst wird diese Unterscheidung gemacht; denn auch bei ihr wird nur auf die himmlische Lehre, also auf Das, was wirklich zu der Offenbarung Gottes gehört, hingewiesen, und dadurch auf die liberalste Weise, der grammatisch-historischen Interpretation nach protestantischen Grundsätzen ein freies Feld eröffnet. Forf. henviser dernæst som Stadfæstelse af hans Fortolknings Rigtighed til den »offentlige og officielle Bekræftelse«, som den havde faaet ved de under kongelig Autoritet trykte og til hele Landets Gejstlighed fordelte Hyrdebrev fra samtlige Biskopper i det danske Rige i Anledning af Jubilæerne 1817 og 1826. Og det kan ikke nægtes, at disse i det væsentlige gjøre samme Fortolkning gjældende. Forholder det sig da nu saaledes, som man ogsaa har paastaet, at den tidligere Symboltvang ved disse under kongelig Autoritet udstedte Hyrdebrev kan betragtes som hævet, saa er der unægtelig al den Frihed tilstede, som nogen med Billighed kan gjøre Krav paa for sig selv eller andre.

II.

Ordinandi vel alias recipiendi ad officium concionatorium.

Ego N. futurus minister Verbi Divini in N. primo juro, me ex animo amare et amplecti Sacra Biblia et doctrinam illam, quæ breviter continetur in Catechismo minore Lutheri et Confessione Augustana anni 1530 cum sua Apologia, sicut et in cæteris libris nostrarum ecclesiarum aliisque, qui cum istis consentiunt, juxta præscriptum ordinationis Regiæ: et quod talem doctrinam velim ex gratia Dei sincere et unice propagare omnimodo quoad juniores simul et seniores pro virili, neque colludere unquam cum aliis, qui diversæ sunt confessionis.

Quod velim comparare mihi libros puræ confessionis ejusmodi, et illis inter preces serias pro me et auditoribus uti studio fideli et quotidiano una cum sacro codice ad sanam doctrinam, admonitionem, redargutionem, exhortationem et consolationem, ac fugere et abominari omnia, quæ ab illa discrepant; atque ita etiam administrare Sacramenta juxta institutionem Domini et verba ejus simpliciter fideliterque accepta, ut in conspectu præsentissimi Domini nostri et mediatoris integri Jesu Christi.

Quod velim sedulo operam dare veræ pietati juxta eandem doctrinam in omni vita et conversatione, et cavere ac detestari superbiam, avaritiam, luxuriam et consimilia vitia, ne aliis sim scandalo et ordini sacro dedecori.

Quod secundum obedientiam Deo debitam velim imprimis reverenter obsequi Magistratui meo legitimo in omnibus licitis et honestis, et cum fratribus in hoc officio colere et fovere pacem et tranquillitatem ad concordiam publicam, ædificationem Ecclesiæ et gloriam nominis Divini.

Sic me Deus adjuvet et sanctum verbum ejus.

III.

En Degns Ed.

Jeg N. kaldet til at være Degn udi N. Sogn sværger og lover, at jeg vil selv retteligen og redeligen lære Ungdommen D. Morten Luthers liden Catechismum udi sine Ord og Forklaring efter Kgl. Maj.s Ordinans.

At jeg vil saa vare paa mit Embede inden og uden Kirken udi en sand Gudfrygtighed [med Bøn og Paakaldelse¹], saa ingen med Guds Hjælp nogen Sted skal tage Forargelse af mig eller spotte denne Orden for min Skyld.

At jeg ej vil findes modvillig imod min Sognepræst, Provst og Biskop i nogen Maade, men heller være min Øvrighed hørig og lydig i alt det, som [skjellig og¹] ret er.

Saa sandt hjælpe mig Gud og hans hellige Ord!

Optegnelse i et Udg. tilhørende Bind sjælandske Synodalia. En mindre korrekt Afskrift findes i Univ.-Bibl., Addit. additamentorum Nr. 37. 4to, med følgende Vedtegning: »2 Junii 1619 in Synodo diœcesana hæ formulæ mihi a clariss. Dn. Episcopo traditæ sunt«. Af Præsteeden findes ogsaa en Opskrift i Kallske Saml. 470, 4.

2.

Kongebrev til Universitetet om Professorernes Forpligtelse paa den uforandrede augsburgske Konfession, 1625.

Christiann den fembte med Guds Naade Danmarkis, Norgis, Wenndis och Gottis wdualde Prinds, wdj Konng. Maytz. woris Elsch^e kiere herre faders och naadigste Konnings frauerellse till Regieringgenn forordnitt etc.

Wor synnderlig gunst tillforrn. Wiider, att efftersom stor wenighed er wdj Religionen, bede wij eder och naadigste wille, attj flichtig Inndseende haffuer, att ingen professor hereffter wdj accademiet antagis, med mindre hand sig tillforne declarerer att were Augustanæ Confessionis anni thredue. Dermed schier wor wilge. Befallendis eder Gud. Skreffuitt paa Andtuorschouff Slott den 17 Decembris Anno 1625. Wnder Zignetitt.

Christian.

Udskrift: Oss Elsch^e hederlige och høylerde Rectori och menige Professoribus Theologiæ vdj Vniuersitetit vdj Kiøbenhaffn.

Orig. i Konsistoriets Arkiv, Pakken Nr. 190.

¹) De indklammede Ord mangle i den bedste Afskrift af Edsformularen.

3.

*Edsformular foreskreven af Biskop Jens Dinesen Jersin
i Ribe, 1629.*

Juramentum eorum, quibus ministerium Evangelij J. Chr.
committitur.

Ego N. N., vocatus ab Ecclesia, quæ est in N. N., legitime sine omni simonia, promitto, in ministerio meo sinceram et fidelem coram Deo patre et Dn. J. Christo adhibere operam, ut Evangelium secundum J. Christi verbum doceam et sacramenta secundum ipsius institutiones administrem.

Promitto etiam pietatis studia indefesse colere, vacare lectioni, meditationi et orationi: Vitam præterea et mores ita instituere, ut ne quidem in sermone, gestibus, vestitu, aut tota conversatione cuiquam scandalum præbeam, et verbum Dei vel ministerium in contemptum adducam.

Denique promitto, nulli in juventutis institutione labori parcere, & secundum eam, quam S^æ. R. M^{ti} juravi fidelitatem, etiam Episcopo meo et præposito eam probare obedientiam, quæ verbo Dei et S. R. M^{ti}s ordinationi et mandatis est conformis.

Sic mihi Deus per J. Ch. in vocatione et in æternum sit propitius. Amen.

Biskop Jens Dinesen Jersins egenhændige Opskrift bag i hans Exemplar af Kirkeordinansen i det Kgl. Bibl.
